
Модуль 1. Джерела та аналіз наукової літератури

Тема 1

Стан наукового розроблення державного управління Стародавнього Сходу

Державна служба Стародавнього Сходу у науковій літературі

Державна служба Стародавнього Сходу не була предметом окремого дослідження на теренах колишнього Радянського Союзу та на пострадянському просторі. Вітчизняні дослідники (*О. П. Крижанівський, Є. С. Черноног*) лише побіжно розглядали процес формування бюрократичного апарату як явища в державах Стародавнього Сходу. Це саме можна сказати про праці зарубіжних дослідників, зокрема *В. І. Кузіцина, М. А. Дандамаєва, Ю. Б. Циркіна, Г. М. Бонгард-Левіна, В. Хінца, В. В. Малявіна, Д. Ч. Садаєва, І. М. Дьяконова, В. В. Омельчука, Х. Сагса*, присвячених як державам Стародавнього Сходу загалом, так і окремим регіонам чи державам, зокрема. Разом з тим, окремі проблеми державної служби та бюрократичного апарату держав Стародавнього Сходу стала предметом запеклих наукових дискусій серед істориків, юристів, фахівців з державного управління.

Державна служба у цілому та окремі інститути державної служби Стародавнього Єгипту привертала увагу чисельних дослідників. Радянський історик *І. Лур'є*, зокрема, звернув увагу на функції верховного сановника *чати*¹. Так *Д. Брестед* і *Б. Тураєв* зазначають наявність розгалужену систему чиновників (як на центральному рівні, так місцевих (номових) вже за доби Давнього царства². *Є. Богословський* підкреслив, що регулювання соціальної структури Єгипетської держави проходило через періодичні облікові огляди, які проводилися як у масштабах усієї держави, так і у конкретних державних установах (службах). За результатами цих перевірок здійснювалося підтвердження призначення на посаду, або усунення від служби. Дійшли навіть переліки посад, з вказівкою до якої соціальної категорії вони мали входити. Це стосується і царських чиновників. Державна комісія у складі вищого сановника, управителя “дому білого”, царського кравчого, кравчих, заступників, проводило перевірку штатів, визначаючи структуру і розмір кожного підрозділу, визначаючи місце чиновництва у загальній структурі єгипетського суспільства. Чиновники підлягали контролю та обліку, поряд із жрецтвом та робочою худобою. Водночас найвищі чиновники були взяті на повне державне утримання, вони були поставлені на щоденне продовольче за-

¹ *Лурье И. М.* Очерки истории древнеегипетского права XVI–X веков до н. э.: Памятники и исследования / И. М. Лурье [под ред. М. Э. Матъе]. — Л.: ИГЭ, 1960. — С. 17–18.

² *Брестед Д.* История Древнего Египта / Д. Брестед, Б. Тураев. — Т. 1. — Минск: Харвест, 2002. — С. 79.

безпечення, їм надавалися пайки, землі і господарство, як за посадою, так і у приватну власність¹. Французький дослідник *П'єр Монте* слушно зауважує, що призначення найвищих чиновників залежало лише від фараона².

Чимало робіт з історії Стародавнього Межиріччя відзначають поступальний розвиток системи державної служби цього регіону. Насамперед це стосується порядку регламентування діяльності чиновницького апарату, зростання його функцій, засад діяльності, механізмів контролю за ним, як внутрішніх, так і зовнішніх. Так *С. Нефедов*, аналізуючи завершення формування системи державного управління за царів III династії Ура, підкреслює повне перетворення *енсі* у призначуваних царем державних чиновників з фіксованою платнею³. Чиновники отримували натуральне забезпечення, зокрема врожай з невеликої, до 4 га, ділянки землі, яка оброблялася храмовими робітниками і не маючи на ці ділянки жодних прав. Серед новацій дослідник виокремлює і створення системи перехресного контролю за діяльністю чиновників⁴.

Вже Арістотель аналізуючи діяльність державних інститутів Карфагена порівнював їх з лакедемонськими, зауважуючи саме виборний характер їхнього формування. Членів ради ста чотирьох він уважав аналогом ефорів. Грецький мислитель наголосив, що суфети (“царі”) мають належати до давніх і прославлених родів, причому обов'язково різних⁵. Типово східний характер державних інститутів Карфагена підкреслив Юлій Циркін, характеризуючи повноваження суфетів і членів ради ста (ста чотирьох)⁶. Ілля Корабльов зауважив, що оскільки виконання магістратів у Карфагені не відшкодовувалося з державного бюджету, державна служба була доступна лише представникам карфагенських верхів⁷.

Археологічні джерела дали підстави *В. Алюкшину* стверджувати про появу чиновництва у державному об'єднанні, яке починає формуватися навколо Каніша в Стародавній Анатолії на початку II тис. до н. е.⁸. На думку Джеймса Г. Маккуїна влада у Хетській державі носила кланово-олігархічний характер. Головні важелі впливу зосереджувалися у “великому роді”, з якого походили царі і найвищі державні чиновники. Дослідник відзначає мілітаризований характер державної служби хетів: адміністративні посади часто суміщалися з військовими титулами⁹.

Чимало дослідників звертали увагу і на структуру держав Палестини. Спираючись на археологічні джерела Х.-М. Бласкес Мартінес та Х. Кабреро Пікєро ствер-

¹ *Богословский Е. С.* Фактор государства в структурообразовании египетского общества второй половины II тысячелетия до н. э. / Е. С. Богословский // Государство и социальные структуры на Древнем Востоке: Сб. ст. [отв. ред. М. А. Дандамаев]. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва “Наука”, 1989. — С. 109–111.

² *Монтэ П.* Египет Рамзесов / П. Монтэ. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва “Наука”, 1989. — С. 201.

³ *Нефедов С. А.* Факторный анализ исторического процесса. История Востока / С. А. Нефедов. — М.: Территория будущего, 2008. — С. 77.

⁴ *Там само.* — С. 79.

⁵ *Аристотель.* Политика [пер. с др.-греч. С. А. Жебелева, М. Л. Гаспарова] / Аристотель. — М.: АСТ, 2002. — С. 83.

⁶ *Циркин Ю. Б.* От Ханаана до Карфагена / Ю. Б. Циркин. — М.: Астрель: АСТ, 2001. — С. 414–415.

⁷ *Кораблёв И. Ш.* Ганнибал / И. Ш. Кораблёв. — Ростов н/Дону: Феникс, 1997. — С. 17.

⁸ *Алэкшин В. А.* Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ (по археологическим материалам Средней Азии и Ближнего Востока) / В. А. Алэкшин. — Л.: Наука, Ленинградское отд., 1986. — С. 164.

⁹ *Маккуин Дж. Г.* Хетты и их современники в Малой Азии [пер. с англ. Ф. Л. Мендельсона; отв. ред. и авт. послесловие В. Г. Ардзинба] / Дж. Г. Маккуин. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва “Наука”, 1983 — С. 114.

джували, що Ізраїль на першу чверть 1 тис. до н. е. був розвиненою державою з добре організованим бюрократичним апаратом¹.

Світова наукова література чимало увагу приділило проблемам державної служби Стародавньої Індії. Насамперед це стосувалося проблеми місця чиновництва у системі державного управління крізь призму інтерпретації відповідних положень Артхашастри. Свідчення II книги трактату прямо розглядалося як підтвердження бюрократичного характеру давньоіндійської держави. Для індійського дослідника *Ш. Р. Шарми* централізована держава Мауріїв з розгалуженим бюрократичним апаратом — незаперечний факт. Німецький індолог *В. Рубен* розглядав імперію Мауріїв як типову давньосхідну монархію з організованим чиновницьким апаратом. Важливо, що він ставить питання про службову знать, протиставляючи її аристократії. На думку *Д. Лелюхіна* дані джерела не дають підстави наголошувати на імперії Мауріїв, як централізованій державі із розгалуженим бюрократичним апаратом. Дослідник підкреслює, що в Артхашастрі відсутній чіткий розподіл на управляючих і управляємих. Більшість згаданих в трактаті осіб є носіями влади. Не випадково царство уподібнюється домогосподарству, а правитель ще називається годувальником². Російський дослідник *Г. Бонгард-Левін* підкреслив, що цар особисто призначав головних державних чиновників, очолюючи державний апарат, володіючи вищою законодавчою, виконавчою і судовою владою³.

Низку робіт присвячено проблемам формування системи державного управління і державної служби Стародавнього Китаю. Це зумовлено його місцем у світовому державному управлінні. Центром адміністративної системи і центром зосередження центрального апарату в Шан–Інь *Л. Васильєв* називає ставку вана⁴. Вже характеризуючи становлення державних інститутів Стародавнього Китаю він звертає увагу на існування посад *бан-бо* (управителі держави), *ши-чжан* (старші адміністратори-чиновники), *байчжи шичжижень* (адміністратори-чиновники) вже під час походу Пань Гена. Ши-чжан дослідник визначає як старшин підрозділів шанської етнічної спільноти, бан-бо — управителів центрального апарату, байчжи шичжижень — чиновників середнього і нижчого рангів⁵. *Л. Переломов* характеризуючи практику організації діяльності чиновників за Цинь Ши-хуана зауважує, що імператор взяв на озброєння вчення *сін мін*, розроблене Шень Бу-хаєм. Прийняття цієї доктрини суперечило положення конфуціанства про втручання чиновників у вирішення державних справ. Посилювалася кругова порука — у разі виявлення порушення у діяльності посадовця, до відповідальності притягався не лише винуватець, а й особа, що його рекомендувала на посаду, а також ті, хто знали про порушення, але не повідомили про нього⁶.

¹ *Бласкес Мартинес Х.-М.* Историчность книг Ветхого Завета в свете современной археологии / Х.-М. Бласкес Мартинес, Х. Кабреро Пикеро // ВДИ. — 2008. — № 1. — С. 109.

² *Лелюхин Д. Н.* Концепция идеального царства в Артхашастре Каутильи и проблема структуры древнеиндийского государства / Д. Н. Лелюхин // Государство в истории общества (к проблеме критериев государственности) [отв. ред. и вступ. ст. Д. Н. Лелюхина, Ю. В. Любимова]. — [2 изд., испр. и доп.]. — М.: Ин-т Востоковедения РАН, 2001. — С. 10–11.

³ *Бонгард-Левин Г. М.* Древняя Индия. История и культура / Г. М. Бонгард-Левин. — СПб.: Алетейя, 2001. — С. 117.

⁴ *Васильев Л. С.* Проблемы генезиса китайского государства (формирование основ социальной структуры и политической администрации) / Л. С. Васильев. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва “Наука”, 1983. — С. 126–127.

⁵ *Там само.* — С. 98–99.

⁶ *Переломов Л. С.* Введение / Л. С. Переломов // Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу) [пер. с кит., вступ. ст., и коммент. Л. С. Переломова]. — [2 изд., доп.]. — М.: Ладомир, 1993. — С. 117–118.

Дослідники відзначають більш чіткий розподіл функцій між окремими посадовцями у системі державного управління вже в епоху Чжоу. Це зокрема передбачало існування спеціального вищого сановника сянь, який очолював інших чиновників, трьох головних радників (тайбао, тайши, тайфу), які починали опікатися спадкоємцем престолу з дитинства¹.

Нормативно-правове забезпечення державного управління і державної служби Стародавнього Сходу у науковій літературі

Окреме місце серед праць з історії державного управління Стародавнього Сходу посідають дослідження правових пам'яток цієї епохи. Значний вклад у вивчення зазначеного кола джерел, визначення їх місця і ролі в організації й забезпеченні діяльності державного апарату внесли радянські вчені-правознавці. Так, відомий радянський і російський юрист вірменського походження В. Нерсесянц у своїй праці “Право і закон”² докладно розглянув та обґрунтував уявлення про право і закон стародавніх єгиптян, вавілонян, індійців та китайців, проаналізував відомі тогочасні правові пам'ятки, погляди і вчення відомих правників, філософів та моральних авторитетів досліджуваної епохи. Він чітко окреслив тодішні межі почуття справедливості й походження влади, довівши, що міфологічні й релігійні уявлення жителів Стародавнього Сходу мали значний вплив на правові пам'ятки та, відповідно, особливості владно-державних відносин і функціонування державного апарату.

Вагомий внесок у вивчення правових пам'яток Межиріччя та залучення їх до наукового обігу вніс І. М. Дьяконов. Він, зокрема, оприлюднив із власними коментарями й поясненнями ряд важливих нормативно-правових актів, серед яких “Закон про порядок престолонаслідування і найважливіші злочини, прийнятий царем Телепіном” (Хетське царство), таблиці Хетських законів та ін.³ У докладному коментарі до “Законів Хетського царства” І. М. Дьяконов, серед інших, виокремив розділи “Державний устрій”, “Організація державних повинностей”, “Злочини проти держави і близькі до них”, які проливають світло на організацію державної влади та особливості діяльності державних службовців.

На окрему увагу заслуговує діяльність видатного єгиптолога І. М. Лур'є, підсумком якої стало видання нарисів староегипетського права XVI–X століть до н. е.⁴ Автор використав усі відомі на той час юридичні й літературні пам'ятки Єгипту епохи Нового царства, опрацював наявні теоретичні здобутки єгиптологів різних країн, які так чи інакше торкалися аналізу правових документів, та провів колосальну роботу щодо реконструкції єгипетського законодавства і відтворення його співвідношення з правом інших держав Стародавнього Сходу. У контексті досліджуваної теми І. М. Лур'є переклав і оприлюднив ряд документів державно-адміністративного права, докладно розкрив роль фараона в судочинстві, визначив судові функції візира та судових чиновників на місцях, охарактеризував місце грамот фараона в системі пра-

¹ *Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки* [под ред. А. И. Рогожина, Н. Н. Страхова]. — Харьков: Вища школа, Изд-во при Харьковском университете, 1981. — С. 57.

² *Нерсесянц В. С. Право и закон. Из истории правовых учений* / В. С. Нерсесянц [отв. ред.: Л. С. Мамут]. — М.: Наука, 1983. — 366 с.

³ *Дьяконов И. М. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства* / И. М. Дьяконов, Я. М. Магазинер // ВДИ. — 1952. — № 3. — С. 197–303; *Дьяконов И. М. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства* / И. М. Дьяконов, И. М. Дунаевская // ВДИ. — 1952. — № 4. — С. 205–320.

⁴ *Лурье И. М. Очерки древнеегипетского права XVI–X веков до н. э.* / И. М. Лурье. — Л.: ИГЭ, 1960. — 355 с.

вових пам'яток тощо. Цікавим є його дослідження пам'яток кримінального права, особливо тих, що стосуються розслідування злочинів проти царської сім'ї та державних сановників. Зокрема, наведені протоколи допитів злочинців дають можливість з'ясувати особливості судового переслідування за злочини проти держави і вищих посадових осіб тощо.

У сучасній українській науці практично немає праць, які б розглядали правові пам'ятки Стародавнього Сходу на предмет їх місця і ролі у формуванні та функціонуванні державного управління загалом і державної служби зокрема. Разом із тим окремі аспекти проблеми висвітлено в працях О. В. Буткевич, О. П. Крижанівського, Ю. Й. Тищика, П. Ф. Щербини та ін. українських науковців, які аналізували наявні нормативно-правові акти в процесі дослідження загальної історії й історії держави та права Стародавнього Сходу.

Морально-етичні засади державного управління Стародавнього Сходу в науковій літературі

Проблемі морально-етичних засад державного управління та державної служби приділи увагу низка дослідників Стародавнього Сходу. Насамперед згадаємо праці Ю. Переполькіна, В. Струве, Ю. Циркіна, І. Шифмана, О. Вігасіна, В. Омельчука. Вже *Л. С. Васильєв* характеризує морально-етичні засади діяльності вана на етапі становлення китайської державності Шан підкреслює сакральне звеличування і обожнювану легітимацію влади правителя. Це випливає з посилання вана на волю Неба, першопредка Шанді та власних предків¹. *Л. Семенченко* справедливо зазначає, що головним аргументом для перемоги у давніх євреїв виступає саме підтримка Яхве, а відповідно і легітимність дій правителів і полководців визначається саме відповідністю божественним настановам².

Державна соціальна та економічна політика на Стародавньому Сході в науковій літературі

Державну політику в соціальній та економічній сферах країн Стародавнього Сходу висвітлено в ряді загальних праць з історії окремих держав. Зокрема, державній економічній політиці в Стародавньому Єгипті значної уваги приділили відомі єгиптологи Б. А. Тураєв, Ю. А. Переполькін, В. В. Струве³. Вони заклали школу радянської єгиптології. Її представники здійснювали дослідження Стародавнього Єгипту із позицій марксизму, зважаючи що в основі цивілізаційного розвитку країни знаходився економічний базис, який визначав соціально-політичний розвиток країни, чим було зумовлено глибоке вивчення саме економіки країни. Тому у працях цих вчених порівняно із європейськими і американськими єгиптологами багато уваги приділялось економіці й державній економічній політиці зокрема. Здебільшого, увага приділялась організації господарських процесів в державі та крупним латифундіям, але

¹ *Васильєв Л. С.* Проблемы генезиса китайского государства (формирование основ социальной структуры и политической администрации). — С. 99.

² *Семенченко Л. В.* Представление о вмешательстве божества в ход военных действий в "Иудейских древностях" Иосифа Флавия / Л. В. Семенченко // ВДИ. — 1995. — № 3. — С. 173–180.

³ *Тураев Б. А.* История Древнего Востока [под ред. В. В. Струве, И. Л. Снегирева] / Б. А. Тураев. — В 2 т. — Т. 1. — Л.: ОГИЗ Соцэкгиз, 1935. — 309 с. *Тураев Б. А.* История Древнего Востока [под ред. В. В. Струве, И. Л. Снегирева] / Б. А. Тураев. — В 2 т. — Т. 2. — Л.: ОГИЗ Соцэкгиз, 1935. — 267 с. *Переполькин Ю. Я.* История Древнего Египта / Ю. Я. Переполькин [общ. ред., вступ. ст. и коммент. А. Л. Вассоевича]. — СПб.: Летний сад; Журнал "Нева", 2000. — 560 с. *Струве В. В.* История Древнего Востока / В. В. Струве. — М.: ОГИЗ "Госполитиздат", 1941. — 485 с.

поза увагою залишився комплексний аналіз політики держави у сфері економіки і соціальної політики у різні епохи.

Державна економічна і соціальна політика висвітлена істориком держави і права Стародавнього Єгипту І. М. Лурье¹. Щоправда, дослідник більше уваги присвятив аспектам правового забезпечення державного регулювання економічної та соціальної сфери. На особливу увагу заслуговує дослідження І. М. Лурье державного регламентування питань рабовласництва і статусу рабів. Дослідник значної уваги присвятив регламентації статусу *немху* — залежного від фараона селянина чи ремісника.

Соціальна державна політика в Стародавньому Єгипті досліджувалася фрагментарно, переважно в ключі вивчення статусу влади фараона і, відповідно, його ролі у визначенні статусу інших прошарків суспільства країни. Дослідження єгиптологів присвячені також проблемам вивчення соціального статусу жерців та вельмож щодо фараона. Найбільше уваги присвячено проблемі рабовласництва і державному регламентуванню статусу і становища рабів.

Економічна історія Стародавньої Месопотамії активно вивчалась наприкінці ХІХ — на в першій половині ХХ ст. європейськими і американськими дослідниками, не зважаючи на те що державна політика в економіці ними розглядалась в контексті загального економічного розвитку держав і не досліджувалась як окремий об'єкт, дослідниками було розроблено ряд теоретичних моделей, які характеризували тенденцію розвитку господарства в країнах Стародавнього Межиріччя. Зокрема, популярна теорія циклічності, тобто, будь-яке суспільство бере початок у стані феодалізму і поступово рухається до капіталізму, а потому гине від внутрішніх суперечностей, давала характеристику і окремим якостям державної економічної політики країн Месопотамії у стародавній період. Дослідження державної соціально-економічної політики в країнах Месопотамії здійснили такі авторитетні російські дослідники як З. А. Рагозіна та Б. А. Тураєв, котрі звертали увагу на соціальний аспект економічного життя держав регіону, а також політичні умови. Їхнє дослідження державної економічної політики, здебільшого, здійснювалось в контексті аналізу соціально-політичних процесів Близького Сходу в цілому, а тому й державна політика в сфері економіки ними не аналізувалась як цілісний предмет, а лише її окремі елементи. На дослідження державної політики в країнах Стародавньої Месопотамії вплинула наявність великої кількості джерел приватного характеру, а також домінування в їх економічному житті приватної ініціативи, а держава здійснювала переважно регулюючу роль. Деякі західні дослідники навіть робили висновки, що Стародавнє Межиріччя опинилося в стані “вічного феодалізму”. Радянські дослідники присвятили більше уваги саме державній економічній політиці. Виділимо дослідження А. І. Тюменєва “Державне господарство Стародавнього Шумера”, опубліковане у 1956 р.² Дослідник присвятив увагу питанням земельної власності та соціальних відносин Шумеру в 3 тис. до н. е., але не здійснював комплексний аналіз державної економічної політики як інституційного явища. Здійснюючи текстологічний аналіз текстів на глиняних табличках аккадського періоду радянський дослідник А. П. Ріфтин³ поточнив окремі особливості участі держави у регламентуванні приватних економічних відносин. На основі його напрацювань можна здійснювати

¹ Лурье И. М. Очерки истории древнеегипетского права XVI–X веков до н. э.: Памятники и исследования / И. М. Лурье [под ред. М. Э. Матье]. — Л.: ИГЭ, 1960. — 335 с.

² Тюменев А. И. Государственное хозяйство Древнего Шумера / А. И. Тюменев. — М.-Л., 1956.

³ Рифтин А. П. Старовавилонские документы в собраниях СССР / А. П. Рифтин. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1937. — 176 с. + 92 с. клинописных текстов.

подальший аналіз державної економічної політики Стародавнього Межиріччя академічної доби.

Державна економічна політика Стародавнього Межиріччя була сферою наукових інтересів І. М. Дьяконова¹, який досліджував організацію общинного сектору економіки і державного, їх співвідношення та принципи співіснування. Унікальність досліджень І. М. Дьяконова полягає в глибокому аналізі значення в економіці Стародавнього Межиріччя міст, а також торгівлі. Дослідник звертає увагу на роль держави та її інституцій у розвитку міської економіки та забезпеченні розвитку торгівлі, зокрема міжнародної. Внесок І. М. Дьяконова у вивчення державної політики в сфері економіки Стародавньої Месопотамії вважаємо найбільш значним.

Слід відзначити наробки європейських, американських, радянських, а згодом і російських сходознавців у дослідженні соціальної політики держав Стародавнього Межиріччя, насамперед соціального поділу. Так, західні науковці присвятили багато уваги проблемі статусу жерців, звертаючи значну увагу на місце храмів у житті країн регіону стародавньої доби, їх відносини із державними інституціями. Значне місце в дослідженні соціальної політики держав Стародавнього Межиріччя посідає проблема авілумів і мушкенумів у Вавилоні. Досліджуючи співвідношення общини і держави у різних сферах, І. М. Дьяконов присвятив значну увагу впливу держави на соціальне становище різних прошарків населення, зокрема членів общини в Ассирії, Вавилону тощо.

У першій половині ХХ ст. в європейському сходознавстві активно розвивається хетологія. Праці дослідників переважно присвячувалися військово-політичній історії країни. Особливу увагу звертає аналіз суспільно-економічного устрою, який європейські хетологи визначали як феодальний, проводячи паралелі із середньовічною Європою. Тим самим вони розробили парадигму розуміння особливостей державної економічної і соціальної політики в Хетському царстві. У другій половині ХХ ст. особливе значення мали дослідження англійського хетолога О. Герні². Радянськи етологи, зокрема Г. Г. Гиоргадзе, Г. І. Довгяло, присвячували увагу здебільшого соціально-економічному життю Хетського царства³, насамперед ключових проблем політики в Хаті.

Головним джерелом історії державності народів Палестини тривалий час залишалась Біблія, а тому вивчення державної економічної і соціальної політики полягало у дослідженні тексту Біблії. Біблія була текстом, який визначав державний і соціальний устрій країн середньовічної Європи, зумовлюючи детальне вивчення головного джерела з історії Палестини, причому вивчалися саме принципи державної соціальної і економічної політики. Так, саме на основі Біблії будувалася фіскальна система середньовічної Європи та засади соціальних відносин. Відповідно, вивчення державної соціальної й економічної політики в Палестині бере свій початок від самого зародження наукової думки сучасної Європи. Поряд із досягненнями середньовічної біблеїстики слід відзначити її догматичний характер, який гальмував залучення альтернативних джерел. Лише у ХІХ ст. залучаються археологічні та інші джерела. Але

¹ Дьяконов И. М. Общественный и государственный строй Древнего Двуречья. Шумер / И. М. Дьяконов. — М.: Изд-во вост. лит., 1959.

² Герни О. Р. Хетты [пер. с англ. Н. М. Лозинской и Н. А. Толстого, послесл. В. Г. Ардзинба] / О. Р. Герни. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва "Наука", 1987. — 234 с.

³ Гиоргадзе Г. Г. Очерки по социально-экономической истории Хеттского государства (О непосредственных производителях в хеттском обществе) / Г. Г. Гиоргадзе. — Тбилиси: Мецниереба, 1973; Довгяло Г. И. К истории возникновения государства: На материале хеттских клинописных текстов / Г. И. Довгяло. — Мн.: Изд-во БГУ, 1968.

доповнити біблеїстику у розробці державної політики в соціальній та економічній сферах вдалося лише після знахідки Кумранських текстів.

Ключові дослідження, які зробили внесок у дослідження державної економічної та соціальної політики Персії, Ассирії, Вавилонії зробила російська дослідниця З. А. Рагозіна¹. У радянський період проблем державної економічної та соціальної політики торкнулися в своїх працях В. В. Бертольд та М. М. Дьяконов².

Індологія від свого початку у перші десятиліття XIX ст. носила прикладний характер, оскільки її виникнення як науки зумовлювалось потребою вироблення британською колоніальною адміністрацією моделі управління колонією на півострові Індостан. Тому даний розділ сходознавства від початку було присвячено вивченню соціальної політики в індійському суспільстві. Менше уваги приділялося особливостям економічної політики держав Стародавньої Індії, оскільки колонізатори прагнули вибудувати власну систему адміністрування колоніальної економіки, нехтуючи попередній досвід. Тому ключове значення мало вивчення варново-кастової системи Стародавньої Індії і застосування цих знань у здійсненні державної соціальної й економічної політики.

Досить ґрунтовно було досліджено економіку і соціальну сферу Стародавньої Індії Г. М. Бонгард-Левиним та О. О. Вигасиним³. Вони звернули увагу на соціальний характер економіки тогочасної Індії.

Державна соціально-економічна політика Стародавнього Китаю вивчалася численними європейськими, американськими і радянськими, а згодом російськими дослідниками⁴. Дослідники радянського періоду часто ставили за мету визначення способу виробництва Стародавнього Китаю. Їхні роботи спрямовувалися на системне дослідження державної соціально-економічної політики, однак, ідеологічні установки звужували горизонти пізнання. В цілому об'єктом дослідження виступала соціальна сфера і система соціальних відносин. Державна соціально-економічна політика у Стародавньому Китаї як цілісний об'єкт часто виступала побічним предметом дослідження.

Аналіз державної політики країн Стародавнього Сходу здійснено в узагальнюючих працях В. І. Кузіцина, В. І. Авдієва, О. П. Крижанівського⁵, але автори не ставили собі за мету комплексний аналіз державної політики за галузями. Зокрема, ними розкрито проблему взаємозв'язку політичного устрою держав і особливостей організації господарського життя. Ґрунтовно розглянуто економічну базу військової економіки

¹ Рагозіна З. А. История Мидии, второго Вавилонского царства и возникновения Персидской державы / З. А. Рагозіна. — СПб: Изд. А. Ф. Маркса, 1903. — 522 с.

² Дьяконов И. М. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. [под ред. С. Р. Тохтасьева, В. А. Яковсона] / И. М. Дьяконов. — [2 изд., доп.]. — СПб.: Ф-т филол. и искусств СПбГУ, 2008. — 572 с.

³ Бонгард-Левин Г. М. Древняя Индия. История и культура / Г. М. Бонгард-Левин. — СПб.: Алетей, 2001. — 288 с. Бонгард-Левин Г. М. Индия и античный мир / Г. М. Бонгард-Левин, М. Д. Бухарин, А. А. Вигасин. — М.: Изд. фирма "Вост. лит." РАН, 2002. — 359 с. Вигасин А. А. История Древнего Востока / А. А. Вигасин. — М.: Дрофа, 2002. — 307 с. История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации [под ред. Г. М. Бонгард-Левина]. — Ч. 2: Передняя Азия. Египет. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва "Наука", 1988. — 623 с.

⁴ История Китая: Учебник [под ред. А. В. Меликсетова]. — [2 изд., перераб. и доп.]. — М.: Изд-во МГУ "Высш. шк.", 2002. — 736 с.; Васильев Л. С. Древний Китай / Л. С. Васильев: В 3 т. — Т. 1–3. — М.: Вост. лит., 1995 — 2006.

⁵ История Древнего Востока: Учебник для студ. вузов, обучающихся по спец. И 90 "История" [А. А. Вигасин, М. А. Дандамаев, М. В. Крюков и др.; под ред. В. И. Кузицина]. — [3 изд., перераб. и доп.]. — М.: Высш. шк., 2003. — 462 с. Авдиев В. И. История Древнего Востока / В. И. Авдиев. — М.: Высш. шк., 1970. — 608 с. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу: підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. / О. П. Крижанівський. — [4 вид., стереот.]. — К.: Либідь, 2009. — 592 с.

Стародавнього Єгипту в період Нового царства і Ассирії, вплив технічного і технологічного прогресу на еволюцію соціально-політичного устрою держав Стародавнього Сходу. Окремі дослідники зуміли розробити управлінські моделі в сфері економіки країн Стародавнього Сходу, проте цілісної картини управління соціальною і економічною сферами держави подано не було.

Ідеологія та етнорасова політика держав Стародавнього Сходу в науковій літературі

Етнорасова політика держав Стародавнього Сходу (і, зокрема, її ідеологічні засади) не була предметом спеціального й цілісного наукового дослідження у колишньому СРСР та на пострадянському просторі.

Українські дослідники (*О. П. Крижанівський, О. Н. Мушкудіані*) розглядали переважно загальні особливості становлення світоглядних доктрин давнини. Факти з історії міжетнічних стосунків та дії влади у цій сфері наводилися в їхніх працях окремо, без комплексного аналізу впливу ідейно-ціннісних підвалин того чи того стародавнього суспільства на офіційну політику щодо різних етнічних громад¹.

Сучасні російські дослідники приділяють більше уваги етнорасовій проблематиці. Так, велику увагу формуванню державних ідеологій Стародавньої Персії та Межиріччя та окремим аспектам етнічних контактів у цих регіонах приділяв *М. А. Дандамаєв*². Питання етнополітичної організації давньоіндійського суспільства в світлі його писемних пам'яток досліджували у своїх працях *Г. М. Бонгард-Левін* і *О. О. Вігасін*³. Етнічного виміру соціальної структури Стародавньої Юдеї торкався *І. Д. Амусін*⁴. Особливості етнорасової свідомості й адміністративно-правового регулювання етнічних процесів у єгипетській Нубії в контексті колоніальної політики фараонів були предметом дослідження *Г. О. Белової*⁵. Генезу етнотериторіальної свідомості та моделей державної політики щодо чужоплемінників у Стародавньому Китаї розглядали *В. В. Малявін* і *Ю. Л. Кроль*⁶. Також етнічного аспекту різних сторін життєдіяльності стародавніх спільнот торкалися *О. Д. Берлев, С. О. Нефьодов, Ю. Б. Циркін* тощо⁷. Втім, тривале панування інтернаціоналістичних ідеологем радянського зразка все ж

¹ *Див.*: Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу; Мушкудіані О. Н. «Рігведа» та «Авеста»: Навч. посіб.-хрестоматія / О. Н. Мушкудіані. — К.: КиМУ, 2004. — 119 с.

² *Див., зокр.*: Дандамаєв М. А. Месопотамия и Иран в VII–IV вв. до н. э.: Социальные институты и идеология / М. А. Дандамаев. — СПб.: Ф-т филол. и искусств СПбГУ, 2009. — 512 с. — (Серия: Исторические исследования).

³ *Бонгард-Левин Г. М.* Индия: Этнолингвистическая история, политико-социальная структура, письменное наследие и культура древности / Г. М. Бонгард-Левин. — М.: Наука, 2003. — 326 с.; *Вигасин А. А.* «Артхашастра» (проблемы социальной структуры и права) / А. А. Вигасин, А. М. Самозванцев. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1984. — 256 с.

⁴ *Амусин И. Д.* Негражданское население в иудейском обществе в первой половине I тысячелетия до н. э. / И. Д. Амусин // Проблемы социальных отношений и форм зависимости на древнем Востоке: Сб. ст. [отв. ред. М. А. Дандамаев]. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1984. — С. 128–165.

⁵ *Белова Г. А.* Египтяне в Нубии (III–II тысячелетия до н. э.) / Г. А. Белова [отв. ред. Б. Б. Пиотровский]. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1988. — 364 с.

⁶ *Див., зокр.*: *Малявин В. В.* Китайская цивилизация / В. В. Малявин. — М.: Дизайн. Информация. Картография, Астрель, АСТ, 2001. — 632 с.; *Кроль Ю. Л.* Пространственные представления спорящих сторон в «Рассуждениях о соли и железе» Хуань Куаня (I в. до н. э.) / Ю. Л. Кроль // Государство и общество в Китае: Сб. ст. [ред. кол.: Л. П. Делюсин (отв. ред.) и др.]. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1978. — С. 21–39.

⁷ *Берлев О. Д.* Общественные отношения в Египте эпохи Среднего царства / О. Д. Берлев. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1978. — 368 с.; *Нефедов С. А.* Факторный анализ исторического процесса. История Востока / С. А. Нефедов. — М.: Территория будущего, 2008. — 752 с.; *Циркин Ю. Б.* История библейских стран / Ю. Б. Циркин. — М.: Астрель: АСТ: Транзиткнига, 2003. — 574 с.

значно звужувало концептуальний і методологічний арсенал вивчення етнорасової тематики на теренах екс-СРСР, що досі зумовлює певну обмеженість наукових пошуків та брак синтетичного підходу у цій сфері.

Схожі прогалини наявні і в працях багатьох представників західної традиції гуманітарного знання, однак тут далися взнаки інші ідеологічні чинники, а саме загальна дискредитація етнорасової політики як об'єкта наукового аналізу після трагічних наслідків реалізації державами-агресорами у Другій світовій війні своїх офіційних расових доктрин. Відтак, багато зарубіжних науковців у своїх дослідженнях схильні обмежуватися констатацією загальних або занадто очевидних речей тоді, коли йдеться про міжрасові стосунки чи, тим паче, державну етнорасову політику навіть таких віддалених часів, як епоха Стародавнього Сходу (Ю. Каменка, А. Оппенгейм, Р. Фрай, Р. Шарма тощо)¹.

Тому особливою вартістю набувають розвідки довоєнної доби та тих дослідників, які наважувалися на сміливі узагальнення та висновки попри вимоги поточної кон'юнктури. Серед таких безумовно варто відзначити дослідження расової проблематики індогерманських (індоєвропейських) цивілізацій Сходу німецьким антропологом Г. Гюнтером² та австрійським істориком Ф. Кьонігом. Останній взагалі розглядав становлення державних інститутів у стародавніх іранців крізь призму расово-етнічного протистояння між арійськими й доарійськими елітами Середнього Сходу³, що, звичайно ж, заперечувалося радянською історичною наукою⁴.

Загалом, наявна наукова література дозволяє простежити поступовий розвиток ідеологічних уявлень в країнах Стародавнього Сходу та, зокрема, їхній вплив на державну політику щодо етнічних громад. Особливої уваги вартує те, що багато дослідників відзначають першорядне значення ідейно-ціннісної легітимізації державноуправлінської діяльності, зокрема, в етнорасовій сфері. У ході самої управлінської діяльності у цій сфері простежено її загальну динаміку, насамперед, зростання рівня регламентованості, напрацювання необхідної нормативно-правової бази, спільні тенденції та характерні відмінності у здійсненні етнічної політики в різних давньосхідних державах.

Підручники, навчальні посібники, енциклопедичні та довідникові видання є важливим інструментом для формування базового понятійно-категоріального апарату з тематики курсу. З-поміж іншого, ці видання дають змогу визначити наріжні поняття, які розкривають зміст ідеологічних доктрин та інших чинників державного управління етнічними процесами на Стародавньому Сході.

¹ Див., зокр.: Каменка Ю. Політичний націоналізм: еволюція ідеї / Ю. Каменка // Націоналізм: Антологія [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. — [3 вид.]. — К.: ВД "Простір", Смолоскип, 2010. — С. 89–103; Оппенгейм А. Л. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации [пер. с англ. М. Н. Ботвинника; послесл. М. А. Дандамаева] / А. Л. Оппенгейм. — [2 изд., испр. и доп.]. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва "Наука", 1990. — 319 с.; Фрай Р. Наследие Ирана [пер. с англ. В. А. Лифшица и Е. В. Зеймалю; под ред. и с предисл. М. А. Дандамаева] / Р. Фрай. — [2 изд., испр. и доп.]. — М.: Вост. лит., 2002. — 463 с.; Шарма Рам Шаран. Древнеиндийское общество [пер. с англ.; под ред. Г. М. Бонгард-Левина, послесл. А. А. Вигасина] / Рам Шаран Шарма. — М.: Прогресс, 1987. — 632 с.

² Див., зокр.: Гюнтер Г. Нордическая раса среди индоевропейцев Азии и вопрос о прародине и расовом происхождении индоевропейцев // Гюнтер Г. Избранные работы по расологии [пер. с нем. А. М. Иванова] / Г. Гюнтер. — [2 изд., доп. и проилл.]. — М.: Белые альвы, 2005. — С. 234–269.

³ Konig F. W. Die älteste Geschichte der Meder und Perser / F. W. Konig // Der A. O. — 1934. — Bd. 33, 3/4.

⁴ Див., зокр.: Дьяконов И. М. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. / И. М. Дьяконов [под ред. С. Р. Тохтасьева, В. А. Яковсона]. — [2 изд., доп.]. — СПб.: Ф-т филол. и искусств СПбГУ, 2008. — С. 421

Інформаційне забезпечення державного управління та інформаційна політика в країнах Стародавнього Сходу у науковій літературі

Проблема інформаційно-комунікативного забезпечення державного управління та державної служби належить до однієї з малодосліджених. Разом з тим наявні проблеми побіжно розглядалися в контексті економічної, соціальної, релігійної діяльності правителів Стародавнього Сходу. Серед праць, що стосуються означеної теми, виокремимо дослідження *В. І. Авдієва, О. Д. Берлева, Є. С. Богославського, Д. Ж. Брестеда, І. М. Волкова, Ф. Долича, І. М. Дьяконова, Л. Кінга, М. О. Коростовцева, В. С. Крамера, І. Кузицина, І. М. Лур'є, Ед. Майєра, Г. Маспела, А. Море, М. В. Нікольського, В. В. Омельчука, Ю. Я. Перельолкіна, У. Ф. Пітрі, Б. А. Тураєва, Н. Д. Фліттнера, І. Франка, Я. Черни, В. К. Шпейко*. Важливе значення для розуміння значимості комунікаційної функції інформації в цивілізаційному поступі мають також дослідження *М. Маклюєна, А. З. Москаленка, О. В. Литвиненка, В. А. Ліпкана, Г. Г. Почепцова, В. В. Різуна, М. І. Сенченка* та інших науковців. Так *І. Дьяконов* характеризує мовні процеси у Передній Азії підкреслив, що вже у ХХІ ст. до н. е. шумерська мова була офіційною мовою діловодства усього Царства Шумера і Аккаду¹. *С. Нефедов*, аналізуючи завершення формування системи державного управління за царів III династії Ура, зауважує роль писемності у створенні нового бюрократичного апарату. Всі поля були обміряні, а наслідки таких обмірів зведено у кадастри. Документувалися навіть найменші видатки з державної скарбниці (на глиняній табличці, з закріпленням печатками відповідального чиновника і державного контролера)². *О. Вігасін та А. Самозванцев*, спираючись на дані Артхашастри, зауважують розгалужену систему діловодства у Стародавній Індії. Зокрема існували спеціальні інструкції для наглядачів різних відомств. У державному архіві (обліковому відомстві — *акшанатала*) зберігалися різноманітні записи з правовими настановами і звичаями окремих громад, сіл, місцевостей, родів, каст, об'єднань³. Дослідники відзначають помітну роль писців та палацових історіографів у системі державного управління Стародавнього Китаю вже за доби Чжоу⁴.

Ю. Циркін, окреслюючи характер державної служби Карфагена, підкреслив, що на її нижчих ланках були писці, які попри таке місце мали високу корпоративну гідність⁵. Вони активно використовувалися для потреб усього державного апарату. *Ю. Циркін* підкреслив, що у писців Карфагена існувала власна корпорація, на чолі якої стояв *hb sprm* (верховний писець)⁶.

Дослідники наголошують на важливості інформаційного забезпечення у системі державного управління Єгипту. Німецький дослідник *Генріх Бругш* вже у ХІХ ст. підкреслював ретельність з якою здійснювалися описи земель Єгипту⁷. На його думку

¹ Дьяконов И. М. Языки Древней Передней Азии / И. М. Дьяконов. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва "Наука", 1967. — С. 36.

² Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. — С. 78.

³ Вигасин А. А. "Артхашастра" (проблемы социальной структуры и права) / А. А. Вигасин, А. М. Самозванцев. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва "Наука", 1984. — С. 35–36.

⁴ Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки. — С. 57.

⁵ Циркин Ю. Б. От Ханаана до Карфагена. — С. 416.

⁶ Циркин Ю. Б. Карфаген и его культура. Материалы и исследования / Ю. Б. Циркин. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва "Наука", 1986. — С. 195.

⁷ Бругш Г. История фараонов Бругша. С картою и четырьмя планами [пер. Г. К. Властова, его же вступление, примечания и приложения] / Генрих Бругш. — СПб: Типография И. И. Глазунова, 1880. — С. 81.

саме кар'єра писця давала можливість вихідцям з низів підняти на найвищі щаблі державного управління¹. Так *Д. Брестед* і *Б. Тураєв* відзначали постійне зростання архів та різноманітних звітів, а відповідно і системи їхнього обліку вже за доби Давнього царства². На наявність староегипетської бюрократичної термінології у документації звернув увагу *І. Богданов*³. *Ю. Перепьолкін* звернув увагу, що один з найвищих сановників держави Ейє носив титул “писець царевий справний, улюблений ним”⁴.

На діяльність асирійських правителів, насамперед Ашурбаніпала, щодо збереження документів попередників звернув увагу *У. Мак-Кінлі*. Глиняні таблички після віднайдення ними копіювалися і зберігалися у великій палацовій бібліотеці⁵.

Е. Грантовський та *А. Іванчик* підкреслили існування в системі державного апарату спеціальних чиновників високого рангу, які відповідали за комунікацію між царем та його підданими, статус яких вони визначали як вісники чи глашатаї при іранських царях⁶.

Подібні процеси формування інститутів комунікації та інформаційного забезпечення мали місце у спостерігалоя і в інших державних утвореннях Стародавнього Сходу, що свідчить про об'єктивні закономірності розвитку інформаційної сфери, так само і усвідомлення значення інформації та комунікації як важливого складника державного управління.

Наукова література про політику держав Стародавнього Сходу у сфері безпеки

Характеризуючи рівень наукового розроблення проблеми, зауважимо праці *В. Авдієва*, *Є. Богословського*, *Л. Васильєва*, *М. Дандамаєва*, *В. Омельчука*, *Ю. Перепьолкіна*, *І. Циркіна*, *І. Шифмана*, де розглядалися різноманітні аспекти військового впливу на процеси державотворення Стародавнього Сходу. Дослідження, які торкалися організації військової справи Стародавньої доби масово з'являються у ХІХ ст. з початком розвитку військової історії у Німеччині, Англії, Франції. У Російській імперії відповідні курси розробляються для підготовки офіцерських кадрів. З'являються узагальнюючі праці, присвячені військовій історії Стародавнього Світу. Так член Військово-вченого комітету Головного штабу генерал-лейтенант Генерального штабу Росії *Н. Голицын*, приділив увагу військовій справі Стародавнього Сходу, підкресливши, що військові інститути тут формуються поряд зі становленням державності⁷. Чимало місця займають і описи ходу Пунічних війн та аналізу стану збройних сил Карфагена на різних етапах війн. Ним було відзначено могутність військового флоту, суднобудівництва і навігації Карфагена поруч із помітним відставанням сухопутних сил дер-

¹ Там само. — С. 85–86.

² *Брестед Д.* История Древнего Египта. — С. 79.

³ *Богданов И. В.* Староегипетская бюрократическая терминология в документации / И. В. Богданов // ВДИ. — 2008. — № 4 (267). — С. 16–37.

⁴ *Перепьолкин Ю. Я.* История Древнего Египта. — С. 314.

⁵ *Мак-Нил У.* Восхождение Запада. История человеческого сообщества [пер. А. Галушка, Е. Т. Маричев, Г. Э. Мирам, В. К. Петров] / У. Мак-Нил. — К.: Ника-Центр. — М.: Старклайт, 2004. — С. 204.

⁶ *Грантовский Э. А.* “Вестники” при дворах иранских царей / Э. А. Грантовский, А. И. Иванчик // ВДИ. — 1995. — № 2 (213). — С. 162.

⁷ *Голицын Н. С.* Всеобщая военная история древнихъ временъ. — Часть Первая: От древнѣйшихъ временъ до смерти Александра Великаго (323 г. до Р. Х.) / князь Н. С. Голицынъ, Генеральнаго Штаба Генераль-Лейтенантъ, член Военно-ученаго комитета Главнаго Штаба. — СПб.: Типография А.Траншеля, 1872. — С. 8.

жави¹. Для написання історії кінноти Головний штаб видав спеціальний циркуляр від 22 квітня 1874 р. № 99 про проведення конкурсу на право написання праці з історії кінноти. На ньому переміг підполковник *Денисон*, командир гвардійської кавалерії при генерал-губернаторі Канади. Згодом рукопис цієї праці доповнив прусський підполковник Брикс. У 1897 р. ця робота із присвятою покійному імператорові Миколі I з'явилася у друці. У праці, присвяченій історії кінноти, автор торкався різноманітних аспектів організації збройних сил держав Стародавнього Сходу, звернувши увагу на використання бойових колісниць в Індії, Китаї, Персії². Проблема організації збройних сил держав Сходу цікавила військових істориків Англії, Німеччини, Радянського Союзу³. Так І. Калачев метою війни на Стародавньому Сході називав розширення території, захоплення нових рабів і попередження нападів ззовні⁴. На думку У. Мак-Ніла утвердження влади гіксосів у Єгипті, мітані у Сирії та каситів у Межиріччі було зумовлене саме використання новітніх військових технологій. Це насамперед використанні колісничного війська, складних луків і простих квадратних земляних укріплень. Це дозволило кочівникам нав'язати свою владу більш розвиненим в соціальному, економічному та політичному планах землеробським цивілізаціям⁵.

Роль війська у процесі соціальної структуризації і державотворення Стародавнього Сходу стала об'єктом окремої уваги. Передусім це стосувалося військових повноважень очільників протодержавних і державних утворень регіона. В. Альокшин слушно порушує питання про роль військового чинника у процесі державотворення Стародавнього Сходу⁶. В. Авдієв приділив особливу увагу військовому апарату Стародавнього Єгипту⁷. У монографії Х. Кріла, присвяченій процесу становлення давньокитайської державності і системи державного управління, окремий розділ присвячено місцю армії у цих процесах⁸. На слушну думку Л. Васильєва бойова колісниця стала символом і реальною силою шанської аристократії, з допомогою якої вдалося встановити панування майже в усьому басейні Хуанхе⁹. Б. Піотровський аналізує споряд-

¹ *Голицынъ Н. С.* Всеобщая военная история древнихъ временъ. — Часть Вторая: От смерти Александра Великаго до 2-й пунической войны (323 г. — 218 г. до Р. Х.) / князь Н. С. Голицынъ, Генеральнаго Штаба Генераль-Лейтенантъ, член Военно-ученаго комитета Главнаго Штаба. — СПб.: Типография А. Траншеля, 1873. — С. 222.

² *Денисонъ.* История конницы [пер. с нем. издания Брикса барон Е. А. Рауш фон Траубенбергъ; под ред. В. А. Сухомлинова] / Денисонъ. — СПб.: Издание П. П. фон Дервизъ, 1897. — XXXIV + 432 + III с.

³ *История* военного искусства [М. М. Кирьян (рук. авт. кол.) и др.; под ред. П. А. Жилина]. — М.: Военное изд-во, 1986. — 446 с.

⁴ *Калачев И. Г.* Военное искусство в эпоху рабовладельческого общества / И. Г. Калачев // История военного искусства [под. общ. ред. П. А. Ротмистрова]. — Т. 1. — М.: Военное изд-во Министерства обороны СССР, 1963. — С. 36.

⁵ *Мак-Нил У.* Восхождение Запада. История человеческого сообщества. — С. 165–167.

⁶ *Алѣкшин В. А.* Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ (по археологическим материалам Средней Азии и Ближнего Востока) / В. А. Алѣкшин. — Л.: Наука, Ленинградское отд., 1986. — С. 166.

⁷ *Авдиев В. И.* Военная история Древнего Египта. — Т. 1: Возникновение и развитие завоевательной политики до эпохи крупных войн XVI–XV вв. до н. э. / В. И. Авдиев. — Л.: Советская наука, 1948. — 355 с. *Авдиев В. И.* Военная история Древнего Египта. — Т. 2: Период крупных войн в Передней Азии и Нубии в XVI–XV вв. до н. э. / В. И. Авдиев. — Л.: Изд-во АН СССР, 1959. — 274 с.

⁸ *Крил Х. Г.* Становление государственной власти в Китае. Империя Западная Чжоу [пер. с англ. Р. В. Котенко] / Х. Г. Крил. — СПб.: Евразия, 2001. — С. 167–218.

⁹ *Васильев Л. С.* Проблемы генезиса китайского государства (формирование основ социальной структуры и политической администрации). — С. 100.

ження війська урартськими царями¹. В. Якобсон окремо зупинявся на становищі воїнів у державі за I Вавилонської династії².

Ю. Циркін підкреслює, що структура армії Карфагена відображала його державну організацію³. І. Шифман підкреслює силу військового флоту Карфагена, зауважуючи, що у IV–III ст. до н. е. ця держава могла виставити ескадру до 200 кораблів⁴. На особливості організації управління військовою сферою Карфагена неодноразово звертав увагу Ю. Циркін, відзначивши існування системи фортечних укріплень міста Карфагена, яка згодом включила і передмістя⁵. Ще раніше про пунічне домінування на Середземномор'ї писав німецький дослідник Іоганн Густав Дройзен⁶. Окремо розвиткові збройних сил Карфагена під час Пунічних війн (264–146 рр. до н. е.) приділив увагу білоруський вчений К. Ревяко⁷.

Чимало досліджень присвячено правоохоронній діяльності. Вже Генріх Бругш зауважує, що єгиптяни понад усе цінували правосуддя⁸. Правоохоронній діяльності Єгипта у системі державного управління приділив увагу П. Монте⁹. Роль фараона у забезпеченні правопорядку в державі привернула увагу І. Лур'є¹⁰. Організації ефективної правоохоронної діяльності Стародавнього Китаю торкався Л. Переломов¹¹.

Регіональне та місцеве управління на Стародавньому Сході в науковій літературі

На проблеми, які виникали в організації адміністративно-територіальної структури держав Стародавнього Сходу звертали увагу *В. Авдієв, Є. Богословський, М. Дандамаєв, Ю. Циркін, І. Шифман*.

Вже *Генріх Бругш*, характеризуючи систему управління Єгиптом, підкреслював спадковий характер влади номархів. В адміністративному центрі ному знаходилися резиденція номарха і центр пошанування номого божества¹². Дослідники відзначають відмінності у системі управління власне єгипетськими номами і завойованими територіями. Так володіння Єгипту в Азії поділили на три великих райони Амурру, Упе і Ханаан, які управлялися намісниками *рабіцу*. У намісництво Амурру входили землі Північної Сирії та Фінікії, а його адміністративний центр був у місті Сіміра. Намісництво Упе з центром в Куміду включало землі Південної Сирії та Зайорданья.

¹ *Пиотровский Б. Б.* Урартская колесница / Б. Б. Пиотровский // Древний мир: Сб. ст. [ред. кол.: Н. В. Пигулевская и др.]. — М.: Изд-во вост. лит., 1962. — С. 340–343.

² *Якобсон В. А.* Правовое и имущественное положение воина REDUM времени I Вавилонской династии (обзор новоизданных документов) / В. А. Якобсон // ВДИ. — 1963. — № 2 (84). — С. 131–141.

³ *Циркин Ю. Б.* От Ханаана до Карфагена. — С. 420.

⁴ *Шифман И. Ш.* Карфаген [сост. и авт. вступ. ст. И. Р. Тантлевский] / И. Ш. Шифман. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. — С. 49.

⁵ *Циркин Ю. Б.* Карфаген и его культура. Материалы и исследования. — С. 124.

⁶ *Дройзен И. Г.* История эллинизма / И. Г. Дройзен. — Т. 2. — М.: Эксмо Изографус; СПб.: Terra Fantastica, 2003. — С. 261.

⁷ *Ревяко К. А.* Пунические войны / К. А. Ревяко. — Мн.: Университетское, 1988. — 272 с., илл.

⁸ *Бругш Г.* История фараонов Бругша. — С. 86.

⁹ *Монтэ П.* Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов [пер. с фр. Ф. Л. Мендельсона, науч. ред., предисл. и примеч. О. В. Томашевич] / П. Монтэ. — М.: Молодая гвардия, 2000. — С. 342–343.

¹⁰ *Лурье И. М.* Очерки истории древнеегипетского права XVI–X веков до н. э.: Памятники и исследования [под ред. М. Э. Матъе] / И. М. Лурье. — Л.: ИГЭ, 1960. — 335 с.

¹¹ *Переломов Л. С.* Введение / Л. С. Переломов // Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу) [пер. с кит., вступ. ст., и коммент. Л. С. Переломова]. — [2 изд., доп.]. — М.: Ладомир, 1993. — С. 118.

¹² *Бругш Г.* История фараонов Бругша. — С. 80–81.

Центр Ханаана, який включав землі Палестини, перебував у Газі. Залежні від Єгипта правителі окремих князівств та міст, які входили до складу намісництв, підпорядковувалися відповідному рабіцу. Верховного намісника, подібного царському синові Куша, який контролював всю Нубію, у Передню Азію не призначали¹.

Дослідники схилиються до думки, що саме часом правління Менуа слід датувати адміністративну реформу Урарту, у ході якої намісниками утворених областей призначили представників центрального уряду².

Ю. Циркін, характеризуючи організацію управління завойованими Карфагеном територіями в Іспанії, наголошує на створенні тут держави Баркідів, за своїм політичним ладом майже аналогічної елліністичній, яка входила до складу Карфагенської. Відмічено коливання рівня контролю з боку центрального уряду та зосередження в руках Гамількара та його наступників військової та адміністративної влади у захоплених землях на Піренейському півострові³. Ю. Циркін слушно наголосив на відмінності в юридичному статусі різних міст і територій у системі регіональної політики Карфагенської держави. Окремі з них (Утіка в Африці, Гадес в Іспанії, Коссура на острові між Іспанією та Сицилією) мали особливий юридичний статус, формально рівноправний із самим Карфагеном (Гадес навіть випускав власну монету). Нижчий статус мали інші старі фінікійські колонії, а їхній політичний устрій копіював карфагенський. Окремими категоріями були племена і народи, які знаходилися у підданстві, а також союзники⁴. Відмінність у статусі підкорених народів Карфагена відзначає К. Ревяко⁵.

Формування адміністративно-територіальної системи Ассирійської імперії розкриває Д. Садаєв, наголошуючи на введенні посад начальників областей. Простежується і відмінності у статусі міст метрополії (де зберігаються традиції самоврядування) і завойованих територій (тут також часто зберігаються державні інституції, які існували до встановлення тут ассирійського панування)⁶. Н. Медведська, характеризуючи процеси формування адміністративно-територіальної системи Ассирії зауважує, що встановлення ассирійцями стели супроводжувало акт утворення провінції і призначення намісника⁷. У. Мак-Ніл підкреслює прагнення ассирійських володарів уніфікувати систему управління, перетворити васальні держави у звичайні провінції⁸.

Чимало дослідники приділили увагу місцевому самоврядуванню і регіональній політиці персів. Ахеменіди, створюючи імперію, використовували різні моделі управління регіонами, з огляду на усталені традиції підкорених народів. В окремих сатрапіях було збережено царства, які підпорядковувалися зверхності сатрапів. Разом з тим, вже В. Борухович відзначив, що Кір відмовився визнати за іонійський міст статус,

¹ *Межгосударственные отношения и дипломатия на древнем Востоке* [отв. ред. И. А. Стучевский]. — М.: Наука, 1987. — С. 43.

² *Древние цивилизации* [под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина]. — С. 167.

³ *Циркин Ю. Б.* Карфаген и его культура. Материалы и исследования. — С. 246; *Циркин Ю. Б.* Держава Баркидов в Испании / Ю. Б. Циркин // *Античный полис: Межвуз. сб.* [отв. ред. Э. Д. Фролов] — Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. — С. 81–92: (Проблемы отечественной и всеобщей истории. — Вып. 5).

⁴ *Циркин Ю. Б.* Карфаген и его культура. Материалы и исследования. — С. 110–112.

⁵ *Ревяко К. А.* Пунические войны. — С. 53.

⁶ *Садаев Д. Ч.* История древней Ассирии / Д. Ч. Садаев. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва “Наука”, 1979. — 247 с.

⁷ *Медведская И. Н.* Бывали ли ассирийцы в Экбатане / И. Н. Медведская // *ВДИ.* — 1995. — № 2 (213). — С. 151.

⁸ *Мак-Нил У.* Восхождение Запада. История человеческого сообщества. — С. 190.

який вони мали в монархії Креза¹. В. Строгоцький звернув увагу на існування планів переселення іонійців з Малої Азії, після встановлення тут влади персів, на нові землі у Пелопонесі і навіть Сардинії. Разом з тим, окремі дослідники, зокрема Р. Сілі, підкреслюють позитивне значення перського панування для грецьких міст. Це обґрунтовується діями перського сатрапа Сард Артаферна у 493 р. до н. е. щодо припинення міжусобиці між окремими містами Іонії. Крім того, Артаферн ліквідував тут тиранічні режими і настанови, встановив тверді розміри податків для кожного міста. Обмеження прав грецьких міст Малої Азії Ксерксом і відновленням в окремих з них тиранічних режимів В. Строгоцький пояснює підготовкою нового походу проти еллінів². Е. Рунг зауважує, що свої права на управління малоазійськими островами Артаксеркс II обґрунтовує спадковими правами на володіння Азією³.

Низка відомих сходознавців приділила увагу проблемі розвитку адміністративно-територіальної структури Стародавнього Китаю. Розкриваючи особливості територіальної розбудови у Шан Л. С. Васильєв підкреслював, що створення нових поселень і було звичною справою для у Шан та Інъ. Будівництво таких поселень було “справою вана”. Спорудження і заселення такого поселення передбачало створення нового підрозділу в рамках усталеної адміністративно-політичної системи. Нові і Л. С. Васильєв розглядає не лише як форпости інъської культури вдалині від столиці, а й як напівавтономні регіональні підрозділи колективу, що розростався. Окремі сановники, принци (*цзи*) та дружини вана (*фу*) мали поза столицею власні огорожені стінами поселення⁴. У мета структурі держави Шан-Інь Л. С. Васильєв виділяє 3 зони — внутрішню, проміжну і зовнішню, які сприймалися як концентричні квадрати, орієнтовані за сторонами світу Географічним орієнтиром тобто центром зональної схеми Інъської держави, яка знаходилася у сфері безпосередньої адміністрації вана, була столиця з прилеглою округою. Проміжна зона складалася з напівавтономних регіональних поселень і не підлягала безпосередньому адміністративному контролю центра. Однак поскільки вона була у полі постійної уваги центральної адміністрації окремі фахівці розглядають її як єдине ціле зі столичною округою, виділяючи лише два територіальних пояси — внутрішній (*ней-фу*) і зовнішній (*вай-фу*). Відмінності у системі управління ними були найбільш суттєвими⁵. Зовнішня зона складалася з племінних утворень (*фан*). Кількість фан (*до-фан*) коливалася із 33 до 8, причому спостерігається тенденція до їх зменшення упродовж аньяньської фази⁶. Л. Переломов зауважує, що за порадою Лі Си Цинь Шихуан розділив державу на округи та повіти, призначивши на чолі відданих йому осіб. Роль чиновників зводилася до безумовного і точного виконання рішень імператора⁷.

¹ Борухович В. Г. Архаический Милет (Проблемы социально-политической истории) / В. Г. Борухович // Проблемы политической истории античного общества: Межвузов. сб. [отв. ред. Э. Д. Фролов]. — Л.: ЛГУ имени А. А. Жданова, 1985. — С. 7.

² Строгоцкий В. М. Истоки афино-спартанского соперничества в V в. до н. э. Совещание Эллинского союза против персов на Самосе в 479/478 гг. / В. М. Строгоцкий // Проблемы политической истории античного общества: Межвузов. сб. [отв. ред. Э. Д. Фролов]. — Л.: ЛГУ имени А. А. Жданова, 1985. — С. 28 – 42.

³ Рунг Э. В. Персидская политическая пропаганда в греческом мире в V–IV вв. до н. э. / Э. В. Рунг, М. М. Холод // МНМОИ. — Вып. 5. — СПб., 2006. — С. 46–47.

⁴ Васильев Л. С. Проблемы генезиса китайского государства (формирование основ социальной структуры и политической администрации) / Л. С. Васильев. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва “Наука”, 1983. — С. 102.

⁵ Там само. — С. 104.

⁶ Там само. — С. 106.

⁷ Переломов Л. С. Введение / Л. С. Переломов // Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу) [пер. с кит., вступ. ст., и коммент. Л. С. Переломова]. — [2 изд., доп.]. — М.: Ладомир, 1993. — С. 117.

Кім Васильєв зауважував, що коли приєднані області циський правитель передавав своєму сановникові, він передавав і повноваження з управління його населенням¹. На його думку, лише з середини VI ст. до н. е. боротьба з політичним впливом кланів на місцях стає у різних царствах елементом регулярної адміністративної практики².

Зовнішня політика держав Стародавнього Сходу в науковій літературі

На проблеми організації зовнішньої політики Стародавнього Сходу звертали увагу Л. Васильєв, К. Васильєв, Ю. Перепьолкін, Ю. Циркін. Так Ю. Перепьолкін звернув увагу, що за правління Ехнатона зовнішньополітичні позиції Єгипту на Близькому Сході істотно ослабли. Це призвело до втрати значної частини сирійських володінь³.

Організація медичного забезпечення населення держав Стародавнього Сходу в науковій літературі

Проблеми організації медичного забезпечення населення держав Стародавнього Сходу приділяло увагу чимало дослідників. Вони відзначали загальний рівень медицини Стародавнього Сходу, роль медичних новацій у покращенні рівня життя широкого загалу та правлячої верхівки. Зауважено, що вже Хатусілі III привозили ліки для очей з Єгипту⁴.

Взаємини держави і церкви на Стародавньому Сході у науковій літературі

Характеризуючи міру наукового розроблення проблеми, слід вказати на наявність низки робіт як безпосередньо присвячених їй, так і дотичних цим питанням. Це, передусім, праці А. Ігнатовича, П. Грязневича, Х. Г. Кріла, А. Ковальова. Окремих аспектів формування системи державного регулювання конфесійної сфери Стародавнього Сходу торкалися В. Омельчук і М. Омельчук, характеризуючи відносини держави і церкви як маркер сталості внутрішньодержавних процесів та стабільності позицій управлінських еліт⁵. Узагальнюючий характер носить спільне дослідження В. Омельчука та В. Лісничої, у якій окремий модуль присвячено релігійній політиці держав Стародавнього Сходу⁶.

Відомі філософи Г. Франкфорт, Г. А. Франкфорт, Дж. Уїлсон, Т. Якобсен відзначали, що в уявленнях давніх єгиптян фараон був богом і представником від Землі серед богів, а також єдиним офіційним посередником між богами та людьми, і, відповідно, верховним жерцем усіх богів. Наділений божественністю, він міг провести злиття з богами, стати одним із них⁷. Спеціальне дослідження ролі релігії у житті Куша при-

¹ Васильєв К. В. Истоки китайской цивилизации / К. В. Васильев. — М.: Изд. фирма "Вост. лит." РАН, 1998. — С. 200.

² Там само. — С. 202.

³ Перепьолкин Ю. Я. История Древнего Египта. — С. 315.

⁴ Древние цивилизации [под общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина]. — С. 132.

⁵ Омельчук В. В. Взаємини держави і церкви як чинник внутрішньої єдності стародавніх державних утворень / В. В. Омельчук, М. В. Омельчук // Становлення та розвиток української державності. — Вип. 4: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. "Державне управління в умовах політичної модернізації України: стан та проблеми", (Київ, 23 жовтня 2009 р.) [ред. кол.: М. Ф. Головатий (гол.) та ін.]. — К.: Вид. дім "Персонал", 2010. — С. 7–18.

⁶ Омельчук В. В. Релігійна політика стародавніх і середньовічних держав / В. В. Омельчук, В. М. Лісничка: Навч. посібник. — К.: Персонал, 2010. — 506 с. — (Серія: Світові традиції державного управління. — Вип. I).

⁷ Франкфорт Г. В преддверии философии. Духовные искания древнего человека [пер. с англ. Т. Н. Толстовой; отв. ред. и автор вступ. статьи В. В. Иванов] / Г. Франкфорт, Г. А. Франкфорт, Дж. Уилсон, Т. Якобсен. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва "Наука", 1984. — С. 73.

святила *Е. Кормишева*, насамперед окресливши ознаки культу державного бога Амона, якому відводилася вирішальна роль в обранні царя, та визначивши характер і спрямованість царської влади в географічному поширенні культу¹. Концепцію скульптурних зображень Нектанеба II, останнього царя XXX династії, під захистом бога Хора проаналізував *А. Ладинін*. Він підкреслив, що напис на постаменті скульптури з Таніса свідчить не лише про тотожність царя божеству, а й про те, що бог в особі царя здійснює владу сакрального правителя, здатного здійснити ритуал, над Єгиптом і світом². Італійський науковець *Амброджо Доніні* у релігійних реформах Ехнатона передусім визначає політичне і соціальне підґрунтя, і лише після цього окреслює суто релігійні причини³. Взаємопроникнення релігійних і державних інституцій Стародавнього Єгипту відзначав Ісидор Лур'є. Його увагу привернули, насамперед храмові суд, юрисдикція і кебет. Особливості формування релігійних уявлень у Мерое розглядав відомий археолог *П. Шинні*⁴.

Науковець *Х. Сагс* зауважував, що значну частину часу правитель Стародавнього Межиріччя присвячував ритуальному життю: відвідуванню храмів, участі в жертвопринесеннях, отриманню схвалення богів своєї діяльності⁵. Протиріччя між брахманами і кшатріями у Стародавній Індії зауважив французький дослідник *Луї Дюмон*. На його думку, цар був позбавлений жрецьких функцій⁶. Роль Ашоки в перетворенні буддизму з місцевого культу в світову релігію підкреслив російський дослідник *А. Снесарев* (1865–1937 рр.). На його думку, набуття буддизмом статусу державної релігії послабило духовно-виховний зміст цього вчення⁷. Наголошуючи на ролі релігійних інститутів у архаїчній Індії, *Рам Шаран Шарма* відзначив роль ашрамів, попередників буддистської і джайністської громад у вихованні давньоіндійської родової знаті, як центрів поширення системи цінностей не лише серед управлінської еліти, а й широкого загалу⁸. *Майкл Едвардс* вказав на підтримку буддизму з боку Канішки⁹. Китайський дослідник *Фань Вень-Лань* припускав наявність окремої групи жерців (чаклунів), які були звільнені від праці і займалися винятково жертвопринесеннями, вже за доби Ся¹⁰.

Різні релігійні особливості політики стародавніх держав Сходу висвітлював у своїх працях *М. Дандамаєв*, причому як персів¹¹, та єгиптян, так і їх наступну трансфор-

¹ *Кормишева Э. И.* Религия Куша / Э. И. Кормишева. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва “Наука”, 1984. — С. 7.

² *Ладынин И. А.* “Соколы — Нектанебы”: скульптурные изображения Нектанеба II перед богом Хором и их концепция / И. А. Ладынин // ВДИ. — 2009. — № 4 (271). — С. 6.

³ *Донини А.* Люди, идолы, боги. Очерки истории религии [пер. с итал. И. И. Кравченко] / Амброджо Донини. — [2 изд., испр. и доп.]. — М.: Политиздат, 1966. — С. 86–87.

⁴ *Шинни П.* Нубийцы. Могушественная цивилизация древней Африки [пер. с англ. В. Д. Кайдалова] / П. Шинни. — М.: Центрполиграф, 2004. — 205 с.

⁵ *Сагс Х.* Вавилон и Ассирия. Быт, религия, культура [пер. с англ. Л. А. Карповой] / Х. Сагс. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. — С. 55–56.

⁶ *Дюмон Л.* Ното hierarchicus: опыт описания системы каст [пер. с фр. под ред. и вступ. ст. Н. Г. Краснодарской] / Луи Дюмон. — СПб.: Евразия, 2001. — С. 92.

⁷ *Снесарев А. Е.* Этнографическая Индия [сост. Е. А. Снесарева; отв. ред. и авт. вст. ст. Л. Б. Алаев] / А. Е. Снесарев. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва “Наука”, 1981. — С. 82.

⁸ *Шарма Рам Шаран.* Древнеиндийское общество [пер. с англ.; под ред. Г. М. Бонгард-Левина; послесл. А. А. Вигасина] / Рам Шаран Шарма. — М.: Прогресс, 1987. — С. 195.

⁹ *Эдвардс М.* Древняя Индия. Быт, религия, культура [пер. с англ. С. К. Меркулова] / М. Эдвардс. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. — С. 32.

¹⁰ *Вень-Лань Фань.* Древняя история Китая. От первобытно-общинного строя до образования централизованного феодального государства [пер. с кит.; отв. ред. Р. В. Вяткин]. — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — С. 45.

¹¹ *Дандамаев М. А.* Политическая история Ахеменидской державы / М. А. Дандамаев. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва “Наука”, 1985. — 319 с.

мацію¹. Особливості формування ідеологічних доктрин держав Стародавнього Сходу, передусім Мідії, і роль релігії у цьому процесі неодноразово висвітлював російський дослідник *І. Дьяконов*². Він зауважив відновлення Єрусалиму за Ахеменідів як привілейованого храмового самоврядного міста. Ідеологічним обґрунтуванням його функціонування став юдаїзм, що ізолював євреїв від решти населення³. *А. Михайлов* звернув увагу на напис на могилі Кіра Великого, про який повідомляли ще античні автори — Страбон, Арріан, Плутарх⁴. Низка інших написів на гробницях різних правителів Стародавнього Сходу дає можливість відтворити звернення володарів до вищих сил, головні підсумки їхньої діяльності.

Енциклопедичні та довідникові видання

При висвітленні низки проблем державного управління Стародавнього Сходу автори використали енциклопедичні та довідкові видання, як вітчизняні, так і зарубіжні. Окремо слід відзначити енциклопедично-довідкове видання *Г. Щокіна*, який на широкому релігієзнавчому, етнолінгвістичному, культурно-історичному матеріалі розкриває особливості формування релігійних культур у різних регіонах ойкумени. Не можна не погодитися з думкою укладача, що прийняття буддизму Ашокою як офіційної релігії імперії Мауріїв відкрило нову сторінку в розвитку держави⁵.

Отже проблема державного управління, державної служби і політики у державах Стародавньої доби здавна привертала увагу дослідників. Наявна наукова література дає можливість простежити розвиток розроблення проблеми у процесі уведення у науковий обіг нових джерел. Сформовано наукові школи, які істотно різнилися за методологією оцінювання релігії як соціогуманітарного явища в суспільному житті Стародавнього Сходу. Історики радянської доби акцентували увагу саме на функціональному характері релігійних уявлень як важливого інструменту соціальної стабілізації та збереження існуючого соціального ладу. Західні дослідники наголошують на соціоментальному і засадничому значенні релігії у системі управлінської діяльності. У сучасній світовій науці це явище розглядається у контексті цивілізаційної динаміки управлінських уявлень.

Наявна наукова література дає змогу простежити поступовий розвиток уявлень про хід формування взаємин держави і церкви як соціокультурного інституту. Загалом дослідники відзначають рівень функціональності релігійних інститутів у системі управлінської діяльності, тісний зв'язок релігійних та політичних процесів. У ході самої управлінської діяльності у цій сфері простежено її загальну динаміку, зокрема зростання рівня регламентованості, вироблення відповідного забезпечення, спільні тенденції та відмінні особливості у розвитку характеру цієї діяльності у різних середньовічних державах.

¹ *Дандамаев М. А.* Государство, религия и экономика в Древней Передней Азии (характерные особенности) / М. А. Дандамаев // Государство и социальные структуры на Древнем Востоке: Сб. ст. [отв. ред. М. А. Дандамаев]. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва "Наука", 1989. — С. 4–16.

² *Дьяконов И. М.* История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н. э. / И. М. Дьяконов [под ред. С. Р. Тохтасьева, В. А. Якобсона]. — [2 изд., доп.]. — СПб.: Ф-т. филол. и искусств СПбГУ, 2008. — 572 с.

³ *Дьяконов И. М.* Языки Древней Передней Азии / И. М. Дьяконов. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва "Наука", 1967. — С. 360.

⁴ *Михайлов А. В.* Надпись на гробнице Кира Великого / А. В. Михайлов // АИ. — № 5. — 2009. — Саратов: Наука, 2010. — С. 31–37.

⁵ *Щокін Г. В.* Людство і віра: всесвітня історія народів і релігій: Енцикл.-довід. видання. — У 4 т. / Г. В. Щокін (авт.-уклад.). — Т. 3. — К.: Вид. дім "Персонал", 2008. — С. 328.

Підручники, навчальні посібники, енциклопедичні та довідникові видання є важливим інструментом для формування базового понятійно-категоріального апарату з проблематики курсу. Ці видання дозволяють визначити наріжні поняття, які розкривають зміст державно-релігійних взаємин досліджуваної доби.

Рекомендовані джерела і література

Джерела

1. *Артхашастра*, или Наука политики [пер. с санскрита; изд. подгот. В. И. Кальянов; ред. кол.: В. В. Струве (отв. ред.) и др.]. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1959. — 793 с.
2. *Книга* правителя области Шан (Шан цзюнь шу) [пер. с кит., вступ. ст., и коммент. Л. С. Переломова]. — [2 изд., доп.]. — М.: Ладомир, 1993. — 392 с.

Література

3. *Голицынъ Н. С.* Всеобщая военная история древнихъ временъ. — Часть Первая: От древнѣйшихъ времен до смерти Александра Великаго (323 г. до Р. Х.) / князь Н. С. Голицынъ, Генеральнаго Штаба Генераль-Лейтенантъ, член Военно-ученаго комитета Главнаго Штаба. — СПб.: Типография А.Траншеля, 1872. — VIII + 481 с.
4. *Голицынъ Н. С.* Всеобщая военная история древнихъ временъ. — Часть Вторая: От смерти Александра Македонскаго до 2-й пунической войны (323 г. — 218 г. до Р. Х.) / князь Н. С. Голицынъ, Генеральнаго Штаба Генераль-Лейтенантъ, член Военно-ученаго комитета Главнаго Штаба. — СПб.: Типография А.Траншеля, 1873. — III + 234 + 14 с.
5. *Гюнтер Г.* Избранные работы по расологии [пер. с нем. А. М. Иванова] / Г. Гюнтер. — [2 изд., доп. и проил.]. — М.: Белые альвы, 2005. — 576 с.
6. *Дандамаев М. А.* Месопотамия и Иран в VII–IV вв. до н. э.: Социальные институты и идеология / М. А. Дандамаев. — СПб.: Ф-т филол. и искусств СПбГУ, 2009. — 512 с. — (Серия: Исторические исследования).
7. *Донини А.* Люди, идолы, боги. Очерки истории религии [пер. с итал. И. И. Кравченко] / Амброджо Донини. — [2 изд., испр. и доп.]. — М.: Политиздат, 1966. — 368 с.
8. *Дьяконов И. М.* Языки Древней Передней Азии / И. М. Дьяконов. — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва “Наука”, 1967. — 492 с.
9. *Нефедов С. А.* Факторный анализ исторического процесса. История Востока / С. А. Нефедов. — М.: Территория будущего, 2008. — 752 с. — (Серия: Университетская библиотека Александра Погорельского).
10. *Переломов Л. С.* Введение / Л. С. Переломов // Книга правителя области Шан (Шан цзюнь шу): [пер. с кит., вступ. ст., и коммент. Л. С. Переломова]. — [2 изд., доп.]. — М.: Ладомир, 1993. — С. 13–136.
11. *Расы и общество* [ред. кол.: Ю. В. Бромлей (отв. ред.) и др.]. — М.: Наука, 1982. — 352 с.
12. *Bunson, M. R.* Encyclopedia of Ancient Egypt [text design by J. Toro; cover design by C. Rincon, Maps and genealogies by D. Williams, S. Ainslie, and P. Meschino] / M. R. Bunson. — [Rev. ed.] — New York: Facts On File, Inc., 2002. — 462 p.
13. *Higham, C. F. W.* Encyclopedia of Ancient Asian Civilizations [text design by J. M. Toro; cover design by C. Rincon; Maps by J. Eagle] / C. F. W. Higham. — New York: Facts On File, Inc., 2004 — 442 p.
14. *Lexikon Früher Kulturen* [herausgegeben von J. Herrman]. — Band 2 (M / Z). — Leipzig: VEB, Bibliographisches Institut Leipzig, 1984. — 448 P.

Навчальне видання

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ В КРАЇНАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

Навчальний посібник

Авторський колектив:

С. В. Адамович (тема 1), О. Л. Апихтіна (тема 11),
Ю. В. Бондар (теми 1, 2, 14), П. Ф. Вознюк (теми 1, 2, 13, 15,
термінологічний глосарій (далі – ТГ)), А. Г. Гольцов (тема 8),
С. В. Долеско (ТГ), О. А. Корнієвський (тема 1, ТГ),
І. П. Лопушинський (тема 1), М. О. Мацелик (теми 2, 4),
І. М. Мищак (теми 1, 2, 3, ТГ), О. М. Міхатуліна (тема 1, ТГ),
В. В. Омельчук (вступ, теми 1, 2, 7, 12, ТГ), А. М. Подоляка
(тема 7, ТГ), О. М. Поповичук (тема 7, ТГ), В. А. Рубель (тема 6),
П. В. Сацький (теми 1, 2, 9, 10, ТГ), В. В. Утвенко (теми 1, 2,
5, ТГ), Л. В. Чупрій (тема 15), Е. А. Юрченко (тема 4, ТГ),
автор передмови Ю. С. Шемшученко

Редактор П. П. Гай-Нижник
Художнє оформлення О. В. Гай-Нижник

Підп. до друку 10.09.2015. Формат 70x100/16
Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 50,87.
Обл.- вид. арк. 52,79. Наклад 700 прим.

Видаництво "Золоті Ворота"
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК № 3313 від 12.11.2008

Друк ФОП Ніколаєнко.
08292 м. Буча Київська обл. вул. Склозаводська 4.
Тел./факс: + 38 050 961 7127, 097 372 5298
E-mail: golden-gate@ukr.net